

DĒSNIO VIETA DIALEKTINĖJE TIKROVĖS INTERPRETACIJOJE

Dėsnio vietos tikrovės interpretacijoje supratimas priklauso nuo pažiūros į tikrovę, į tos tikrovės pažinimą ir į patį dėsnį. Iš pradžių pabandydysime atskirti dialektinį dėsnio supratimą nuo metafizinio. Metafizikas gamtos reiškinius tyrinėja izoliuotai, suveddamas juos į vienalytes, pastovias esybes: daleles, veikiančias jėgas arba fiksuotas struktūras. Tikrovė (net jei ji pripažįstama begaline) iš esmės laikoma nesudėtinga, nes jos pagrindą sudaro amžinų, pastovių dėsnų valdomi elementai. Tikrovės pažinimo procese atrandami dėsniai — tai savarankiškos jėgos, kurios veikia nepriklausomai nuo mūsų valios. Dėsnų visuma sudaro savotišką „dėsnų kodeksą“, kuris apsprendžia tikrovės tvarką. Kadangi „kiekvienas daiktas gali veikti ir judėti tiktai tam tikru būdu, t. y. pagal dėsnius“, be to, „būtinus dėsnius“¹, tai tikrovės pobūdis nesikeičia, amžinai lieka tas pats.

Dialektikui tikrovė yra rišlių, vienas kitą sąlygojančių, kintančių reiškinių visuma, kurią galima suprasti, vadovaujantis visuotinio sąryšio ir vystymosi principais. Atskirus tikrovės reiškinius jis laiko vieningos tikrovės dalimis, kurios nesuvedamos į elementarias, vienalytes, pastovias esybes, grynus procesus. Kiekvienas reiškinys pasirodo esąs daugiapusis, begale ryšių sąveikaujantis ir santykiaujantis su kitais reiškiniais.

Dėsnis bendriausia prasme yra tam tikras reiškinų santykis. Dėl to, suprantama, jis negali būti nuo reiškinų nepriklausomas, savarankiškas dalykas. Dėsnio egzistavimas rodo, kad santykiauja tam tikri reiškiniai, todėl apie dėsnio savarankiškumą galima kalbėti tiek pat, kiek ir apie bet kokio kito santykio savarankiškumą. Tiktai abstrakcija reiškinų santykį gali atskirti nuo pačių reiškinų ir tik šia prasme dėsnį galima laikyti savarankišku. Todėl reikia pastebėti, kad literatūroje plačiai paplitę pasakymai — „dėsniai valdo“, „dėsniai veikia“ — neretai skaitytoją kreipia metafizinio galvojimo linkme, nes perša mintį, kad dė-

¹ П. А. Гольбах, Избранные произведения, т. I, М., 1963, стр. 71.

nis — tai ne santykis, o savarankiška esybė, egzistuojanti šalia reiškinių ir juos valdanti. Tuo tarpu dėsniš tiek pat gali valdyti tikrovės reiškinius, kiek juos „valdo“ jų tarpusavio santykis.

Kalbėdami apie dėsni apibrėžimus, turime pažymėti štai ką: nors dažnai ir dialektikas, ir metafizikas dėsni apibūdina tais pačiais terminais, tačiau supranta jį skirtingai, nes nevienodai aiškina tų terminų turinį.

Esmingiausias dėsni, kaip reiškinių santykio, bruožas yra kartojimasis. Kiti jo bruožai — būtinumas, bendrumas — iš esmės yra tik tam tikri pasikartojančio reiškinių santykio aspektai. Tačiau vienaip kartojimąsi supranta metafizika, o kitaip — dialektika. Metafizikui tam tikru momentu nusistovėjęs reiškinių santykis gali pilnai pasikartoti vėliau. Kitaip tariant, kisdami reiškiniai vėl visiškai sugrįžta į ankstesnę savo būklę.

Dialektiniu požiūriu tikrovė yra vieninga visuma, todėl jos atskiri reiškiniai tiktai iš dalies savarankiški. Nėra pagrindo manyti, kad tikrove kinta uždarais ciklais, kad jos procesai pilnai pasikartoja. Rišlios ir besivystančios tikrovės procesuose pasikartoja tiktai kai kurie, esminiai bruožai. Konkrečiau kalbant, vieningame pasauliniame procese tik apytikriai pasikartoja tam tikros rūšies reiškiniai (fiziniai, biologiniai, socialiniai ir t. t.), pasireiškia neuždari ciklai. Kalbant apie reiškinių tarpusavio santykių kartojimąsi, reikia turėti galvoje ir jų kintamumą, sąveikų bei sąryšių įvairovę. Pavyzdžiui, kiekvieno sunkaus kūno laisvas kritimas pakartoja tiktai tam tikrus momentus: greitėjimą, oro pasipriešinimo įveikimą, judėjimą Žemės kryptimi. Tačiau kiekvieną kartą gali skirtis krantinčių kūnų dydis, svoris, atstumas nuo Žemės ir kitos aplinkybės. Vadinasi, apie pasikartojimą galima kalbėti tiktai tam tikrais aspektais (kitaip tariant, kartojimasis yra santykinis). Taigi ir dėsni išreiškia apytikriai pasikartojantį santykį.

Dėsni išreiškiamas santykis ne tik kartojasi, bet ir yra būtinas. Būtinumas paprastai akcentuojamas visuose dėsni apibrėžimuose, ir, galima sakyti, jis laikomas pagrindiniu dėsni bruožu. Tačiau būtiumą metafizinis ir dialektinis materializmas aiškina skirtingai. Metafizikui arba visi tikrovės procesai būtini, arba tikrovėje yra dvejopų procesų — grynai būtinų ir grynai atsitiktinių. Tą patį galima pasakyti ir apie reiškinių santykius: arba visi santykiai yra būtini, arba tik dalis jų yra būtino, o kiti — atsitiktinio pobūdžio. Vadinasi, dėsni išreiškia arba kiekvieną *bet kokių* reiškinių santykį, arba kiekvieną *tam tikros rūšies* būtinų reiškinių santykį.

Dialektinis materializmas tikrovėje nemato nei grynai būtino, nei grynai atsitiktinio pobūdžio procesų. Kiekvienas procesas vienu požiū-

riu yra būtinas, kitu — atsitiktinis. Dėsnis, kaip jau sakėme, yra būtinio pobūdžio santykis, bet ne bet kokių, o konkrečių sąlygų atžvilgiu. Kadangi nėra gryno atsitiktinumo, kadangi kiekvienas atsitiktinumas kieno nors atžvilgiu yra būtinas, tai ir dėsnis nėra absoliuti atsitiktinumo priešybė. Pavyzdžiui, Žemės atmosferos sąlygomis laisvai krintančio kūno judėjimą iš esinės apsprendžia Žemės trauka. Tokių faktorių, kaip antai: vėjo, oro drėgnumo, poveikis kūno kritimui yra neesminis, ir todėl jo galima nepaisyti. Tačiau įsivaizduokime tą patį kūną kosminiame laive, kuriame visi daiktai yra nesvarumo būsenoje. Tokiomis sąlygomis kūno laisvo „kritimo“ kryptį gali apspręsti dirbtinai laive sukulto vėjo kryptis. Tas faktorius, kuris Žemės sąlygomis yra atsitiktinis, kosminiame laive tampa būtinu.

Iš to, kas anksčiau pasakyta, matyti, kad dėsnio sąvoka išreiškia tik tam tikrus tikrovės santykius tam tikru aspektu. Norėdami apibūdinti dėsnio vietą tikrovės interpretacijoje, turime į ją pažvelgti ne vien iš objekto (tikrovės), bet ir iš subjekto pusės. Kitaip tariant, reikia išsiaiškinti ne vien tai, kokius tikrovės santykius dėsnis išreiškia, bet ir panagrinėti jį kaip pažinimo formą. Materialistas mokslo suformuluotus dėsnius laiko tikrovės atspindėjimu. Tačiau metafizinis ir dialektinis materializmas nevienodai aiškina tą tikrovės atspindėjimo procesą, kurio rezultatas yra dėsnis. Metafizikui mokslo suformuluotas dėsnis — tai betarpiškas tikrovėje pasireiškiančio dėsnio atspindys. Dėsniui atrasti pakanka stebėjimo. Iš stebėjimo duomenų išvedami mokslo dėsniai. Žmogaus aktyvumui tikrovės pažinimo procese neteikiama jokios reikšmės. Iš to seka, kad dėsnio atradimas nepriklauso nuo subjekto patyrimo, o tik išimtinai nuo objektyviai egzistuojančių reiškinių. Dialektinio materializmo požiūriu pažinimas yra specifiskas tikrovės atspindėjimas žmogaus galvoje. Pertvarkydamas tikrovę, žmogus pažįsta ją, t. y. kaupia patyrimą specifiskai žmogiškų (idealių) atspindžių formomis. Nesigilindami į šią problemą, pastebėsime, kad žmogiškosios tikrovės atspindėjimo formos ne visais atžvilgiais yra adekvačios tikrovei. Suformuluotas dėsnis visuomet tarsi sustingdo tikrovę. Galime sakyti, kad dėsnio sąvoka išreiškia tai, kas tikrovės santykių įvairovėje ir judėjime yra pastovu, vienoda.

Dėsnis — tai „esmių santykis“². Reiškinių esmė savo ruožtu gali būti suprantama metafiziškai ir dialektiškai. Metafizikas tikrovės pažinimo nelaiko begaliniu procesu. Pažinimas jam užsibaigia paprastų, grynų, pastovių esmių atradimu. Dėl to esmių santykis taip pat yra grynas ir

² V. Leninas, Raštai, t. 38, p. 139.

pastovus. Kadangi esmės yra vienareikšmės, baigtinės, tai ir jų santykis yra vienareikšmis. Iš to seka, kad dėsnis — tai giliausias tikrovės reiškinių santykis, kurį pažindami atskleidžiame pilną ir vienareikšmį jų „elgesio“ vaizdą.

Dialektikas esmės atskleidimą supranta ne kaip kažkokio nekintančio reiškinių ar procesų elemento atradimą, o kaip jų pažinimo gilėjimą. Nėra esmės apamai, yra tik istoriškai konkretus tam tikrų tikrovės reiškinių, procesų žinojimo lygis. Vadinasi, atskiras mokslo dėsnis išreiškia ne esmių apamai, o istoriškai konkrečių esmių santykį. Nė viena pažinimo pakopa neduoda užbaigto esmės supratimo. Todėl ir dėsnis negali duoti pilno tikrovės vaizdo. „Reiškinys *turtinesnis* už dėsnį“³. Pažinimo procese gilėja esmės supratimas. Atitinkamai kinta ir dėsnio formuluotė. Pvz., Boilio-Marioto dėsnis išreiškia idealių dujų (t. y. „supaprastinto“ realių dujų modelio) tūrio ir slėgimo santykį, kai temperatūra yra pastovi: $pV = \text{const.}$ Šekantį žingsnį padaro jungtinis Boilio-Marioto ir Gei-Liusako dėsnis, išreiškiantis idealių dujų tūrio ir slėgimo ryšį, kai temperatūra kinta: $p_0 v_0 (i + at) = p v$. Šis dėsnis patikslino žinias apie dujų tūrio ir slėgimo santykį. A. Renjo, T. Endriju, D. Mendelejevas ir kt. ištyrė realių dujų būvį įvairiomis sąlygomis ir nustatė, kad jis žymiai skiriasi nuo idealių dujų būvio. Realioms dujoms J. Van-der-Valsas nustatė tokią lygtį: $(p + \frac{a}{v^2})(v - b) = RT$; a ir b čia yra (bent apytiksliai) nuo slėgimo, tūrio ir temperatūros nepriklausančios, kiekvienoms dujoms kitokios konstantos. Šita lygtis labiausiai atsižvelgia į natūralias sąlygas, bet ir ji apytikriai teatvaizduoja realių dujų slėgimo ir tūrio santykį. Visos nurodytos dėsnio formuluotės išreiškia atskiras realių dujų slėgimo ir tūrio santykio pažinimo pakopas. Joks dėsnis nepateikia pilno tikrovės reiškinių vaizdo, o yra tik tam tikra reiškinių pažinimo pakopa.

Kyla klausimas, ar dėsnio santykinumo pripažinimas nereiškia reliatyvizmo. Pasak Lenino, „reliatyvizmas, kaip pažinimo teorijos pagrindas, yra ne tiktai pripažinimas mūsų žinių santykinumo, bet ir neigimas bet kurio objektyvaus, nepriklausomai nuo žmonijos esančio, masto ar modelio, prie kurio artėja mūsų santykinis pažinimas“⁴. Dėsnio vietos mokslinėje tikrovės interpretacijoje dialektinis supratimas reiškia, kad pripažįstama objektyvi realybė. Kartu pripažįstama ir tai, kad, formuluodamas dėsnius, mokslas atspindi tą objektyvią realybę. Nors konkreti dėsnio išraiška nepilnai atspindi tikrovę, tačiau joje yra objektyvaus,

³ V. Leninas, Raštai, t. 38, p. 138.

⁴ V. Leninas, Raštai, t. 14, p. 122—123.

absoliutaus (visuomenės praktikos patvirtinto) žinojimo momentas. Informacija, kurią dėsnis teikia apie tikrovę, neapima visų tos tikrovės pusių, ryšių, santykių. Ji yra tik tam tikro laikotarpio visuomeninės praktikos ir mokslo pasiekta informacija: vėliau ji tikslinama, papildoma.

Todėl galima padaryti išvadą, kad dėsnis yra pažinimo forma, kuri savo turiniu atspindi tam tikrų sąlygų atžvilgiu esminius, pasikartojančius ir būtinus reiškinių santykius.